

Білі плями красного письменства: міфи, гіпотези, роздуми

Для школярів, студентів та всіх, хто не байдужий до рідної літератури,
вийшло третім накладом дослідження «Художня література України»

68

На запитання члена президії Національної спілки письменників України, поета Миколи Славинського відповідає автор ґрунтовного видання – доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки, лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка Михайло НАЄНКО.

Не всі літописи ведуть до істини

– Хотілося б розпочати розмову з наших духовних праджерел, першооснов, тих пам'яток, які, започаткувавши рідну літературу, й сьогодні викликають широке зацікавлення, спричиняють жваву полеміку, ба навіть гострі дискусії...

– Українсько-руській літературі понад дві тисячі років: перша тисяча з добрим гаком – це усна традиція: міфи, фольклорні голосіння й обрядові пісні, легенди та перекази, які виникли ще в дохристиянську епоху. А найдавніші пам'ятки писемної літератури належать до IX–X століть. Здебільшого це переклади (переважно зі старогрецької) релігійних книг, численні апокрифи, тобто твори, які ще в знаменитому «Збірнику» Святослава (1073) названо «ложними».

– Вони сьогодні перечитуються з особливою увагою.

– Інтерес до художнього слова був жагучим завжди, зокрема й у часи виникнення апокрифів. Їх не визнавала церква й піддавала осуду влада саме за художність, яка завжди точніша й глибша за будь-яку іншу інформацію, але образні неканонічні тексти (про дитинство Ісуса Христа, муки Богородиці чи одкровення апостола Павла) мали в народі неабияку популярність. Що ж, як відомо, заборонений плід солодший від того, який пропонують чи й примушують скуштувати. Хоча, звичайно, не всі апокрифи можна вважати істинними, такими, що ведуть до правди...

– Як і літописи.

– У них теж трапляються свідомі або несвідомі містифікації, є тенденційні трактування подій чи навмисне замовчування їх, даються взнаки пізніші втручання в текст – коригування оповідей або вилучення певних фактів. Це стосується й перших літописних записів, зроблених у Києві. Вели їх язичницькі жерці вже в X столітті. Найвідоміші пам'ятки – так звані «Літопис Аскольда» та загадка «Велесова книга». На основі розмаїтих нотаток ченців Києво-Печерського монастиря ігумен Іоанн уклав у 1093–1095 роках так звані «Початковий літопис».

– «Так званий» – це...

– Тут маємо умовні назви, які набагато пізніше почали вживати дослідники для позначення того чи того твору. Справжнім шедевром літописної літератури стала «Повість минулих літ».

– Тобто «Повість врем'яних літ».

– Сьогодні вживаються різні назви пам'яток. Я обстоюю такі: «Повість минулих літ»; не «Слово о полку Ігоревім», а «Слово про Ігорів похід». До речі, саме так назвав переклад поеми сучасною українською мовою Максим Рильський.

Отже, «Повість минулих літ»... Одним із авторів цього комплексу записів, поєднаних (зведених) у 1112 – 1119 роках, був славетний лаврський книжник Нестор. Тодішні літописці творчо підходили до своєї справи, тому не просто сумлінно ре-

єстрували події, а нерідко змальовували факти образно, картинно, не без прикрас і перебільшень. Воднораз авторам не завжди вдавалося уникнути впливу християнської ідеології, прохань, настанов чи вказівок можновладців. Ось чому літописи слід сприймати як історико-художні документи певного часу з усіма їх особливостями, достоїнствами й вадами.

– Це стосується й нинішнього літописання?

– Безперечно, адже частогусто йдеться не про холодну комп'ютерну фіксацію подій, а про увічнення епохи, а на її тлі – возвеличення найпомітніших діячів та принагідно себе, грішного. Ось так і розпочинається міфотворення. Не обійшовся без цього навіть Нестор. Він широко використав язичницькі перекази, легенди та билини, надав оповіді монументальності, поетичності, відвертої патетики. Саме це, звісно, насамперед і приваблює сучасних шанувальників давнього письменства, а ось звичайна хронологія прикінцевих розділів «Повісті минулих літ» важлива передусім для істориків. На думку дослідників, завершальні сторінки літопису цілком належать Несторові. У них сформульовано (хай і не завжди послідовно) концепцію історичного розвитку України-Русі: запозичивши багато чого від скандинавських варягів та візантійців, вона здатна розвиватися самостійно, йти своїм шляхом.

Коли світ затемнюють стріли

– Як складалася доля художнього слова після Нестора?

– Київ продовжував бути державною та літературною столицею, хоча поступово утверджувалися інші культурні центри, зокрема Галич. Саме в місті над Славуютою Володимир Мономах створив знамените «Повчання» (інша назва – «Грамотиця»). За приклад тут могли правити жанрово схожі тексти, які привезла дружина князя – донька короля Англії Гарольда. «Повчання» – перший світський твір нашого письменства. Великий образний заряд несе в собі також «Києво-Печерський патерик» (рубіж XI–XII століть). Він рясніє багатьма неповторними художніми деталями. Скажімо, коли Київ через князівські чвари залишився без хліба й солі, чорноризець Прокім пече його з лободи, а звичайний попіл перетворює на сіль. Блаженний Агапіт долає недугу не просто чернецою їжею, а тією, яку освятив молитвою. Написані Алімпієм ікони не горять у вогні, витримують обвали, змушують усіх смертних завмирати перед їхньою красою та довершеністю... За патериком, тобто збірником різноманітних оповідей, головне в кожному чудодійстві – несхитна віра в Божу всемогутність.

– Ушановано в пам'ятці й тих, хто схилявся над словом писаним, адже тоді вважали «читання книжне» шляхом до святості.

– Так, у патерику згадано Дем'яна, який читав ночами, Григорія (мав свої книжки), Микиту, котрий знав Старий заповіт напам'ять, відзначено діяльність князя-книжника Володимира Васильовича...

Ще одна яскрава пам'ятка – «Моління Данила Заточника» (рубіж XII–XIII століть). На жаль, збереглися лише значно пізніші списки цього одного з перших творів нашої світської «сміхової культури». До речі, «моління», винесене в заголовок, означає не «молитву», а «прохання». Невідь-куди засланий Данило благає помилування в якоесь невідомого князя, дає численні поради можновладцям, розмірковує про силу знань і мудрості. Ця іскрометна оповідь знаменує переддень утвердження «повістєвого ладу», який, за Михайлом Максимовичем, характерний і для «Слова про Ігорів похід».

– Невже цей шедевр – єдине узвишся на плоскогір'ї давньокієвської літератури?

– «Єдиним» назвав його Пушкін. Але є й інші думки. Автор «Слова...», образно кажучи, стояв на плечах багатьох своїх попередників. На жаль, більшість їхніх творів, надто язичницької епохи, або щезли в полум'ї нещадного часу, або були свідомо знищені носіями християнського вірування. Але автор поеми – я в цьому переконаний – знав спадщину предтеч, бо вже на початку твору високо поцінував манеру письма відомого йому прадавнього Бояна.

«Слово...» навіть сьогодні викликає чимало домислів і щодо часу написання, і щодо особи автора. Я твердо переконаний: цей твір – оригінальна, а не сфальшована пам'ятка письменства. Схиляюся до твердження, що поему про події 1185-го завершено не пізніш як

1187 року. Яскрава орнаментальна тканина тексту засвідчує: перед нами не народний епос, а перлина професійної літератури, автор якої приховав своє ім'я. Сталося це, поперше, під впливом тогочасної анонімної традиції, а по-друге, з боязні, що язичницька образна канва твору викличе осуд у прихильників християнства, яке тоді вже панувало в Україні-Русі майже двісті років.

Ще й нині повторюють стереотипне: головна думка «Слова...» – заклик до об'єднання перед ординською навалою. Марк «запозичив» формулювання в нашого видатного вченого Миколи Костомарова. Таке твердження і завузьке, і занадто соціологічне. У талановитих художніх творах ідея завжди ширша й глибша. Вона стосується людини як узагальнення, як позачасової особистості, а не лише тієї, котра діє за певних історичних обставин. Образна система поеми зовсім інша, ніж у традиційних творах середньовічної літератури. Вона знаменує появу ренесансних елементів у нашому красному письменстві. Пригадаймо такі самотні художні вирази: «напитися шоломом з Дону», «укріпити ум силою своєю», «упала хула на хвалу»...

– Михайло Грушевський, як знаємо, завважив, що «Слово про Ігорів похід» – не виняток у літературі князівської епохи, бо, скажімо, для Галицько-Волинського літопису також характерні «нервовий пафос» і схильність до імпресіоністичних форм письма. Наведу бодай один із них: «стріли затемнили світ».

– Справді, маємо не виняток, але це ще й не закономірність. Вершинних художніх полотен у нашій (та й світовій!) літературі не стільки, як хотілося б. Згаданий літопис творили щонайменше п'ять авторів, які були людьми не просто світськими, а наближеними до князівсько-королівського оточення. Таке їхнє становище давало змогу вийти за межі усталеної середньовічної традиції й наблизитися до відродженської (ренесансної). До того ж самі літописці вважали, що головне для них – не історичні дати, а оповідь про події, які мають не так знакове, як узагальнююче значення. Це стосується також козацького літописання. Ризикну зазначити: найпоетичніший вірець XVI–XVII століть – не тогочасні професійні вірші, а (поруч із народними думами) «Рестр усього війська Запорозького...» (1648 рік). Читаєш і спинитися не можеш: у кожному імені поезії – по

69

вінця! Бо козацькі імена в тому «Рестрі...» – виплід народної (інколи – «вуличної») фантазії, що нині так само живуча й приваблива, як і в часи складання реєстру: Васко Литвиненко, Хома Некрасенко, Семен Липовий...

– Отож ви твердо стоїте на позиції, що в Україні ренесанс таки був.

– Дмитро Чижевський наголошував, що ренесанс «проспало» лише Московське царство, а в усіх інших слов'ян він був і ще раз – був! Це, зокрема, засвідчують наші фольклорні перлини та лірика, яку тоді складали трьома мовами: книжно-українською, латинською й польською. Україна поставала в тогочасних творах відродженою, вже не релігійно-середньовічною, а воістину світською, тобто ренесансною. Саме такою її утверджувало книгодрукування. Прийшло воно в український світ від Швайпольда Філя, який у Кракові 1491 року розпочав видавати навчальні книжки,

зокрема Псалтир, для наших і білоруських нижчих шкіл. Дух ренесансу до друкованих збірок проникав разом із наближенням їхньої мови до народної. Беззаперечний шедевр пізнього часу – Пересопницьке Євангеліє – нині сприймається як своєрідний символ українства. Ренесансного українства...

Першою пам'яткою рідної полемічної літератури став трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного». Син цього педагога й поета Мелетій знаний як автор «Слов'янської граматики». Добрим словом хочеться згадати також укладачів наших перших словників. Найвідоміші серед них – «Лексис» Лаврентія Зизанія та «Лексикон...» Беринди. Світське ім'я цього видатного діяча – Павло, після постригу в ченці – Памво. Він був перекладачем у Києво-Печерській лаврі, згодом здобув звання «протосингела» (головного друкаря), відтак – «архітипографа», тобто завідувача друкарні. Саме Памво Беринда вико-

ристав усі основні засоби наукового опрацювання тогочасних мовних надбань, зокрема паспортизацію слів, ремарки, вказівки на фразеологізми, зауваження про орфографію тощо.

– На жаль, цими здобутками могли скористатися лише одиниці.

– Нині словниками теж послуговуються далеко не всі. А тоді... Навіть Іван Вишенський вважав, що народна (посполита) мова доречна в спілкуванні з простим людом, а ось літургії мають виголошуватися тільки церковнослов'янською. Коли славетний полеміст після тривалого перебування в Афоні 1605 року повернувся в Україну (народився на Галичині), то вжахнувся від побаченого. Навала латинізованого уніатства навела на розпачливу думку про те, що диявол здобуває перемогу над Богом. Іван Вишенський знову повернувся на Святу Гору й наказав поселити себе в найбільш ізольованій від світу кам'яній печері.

Хто став останнім гетьманом України

– То була своєрідна чернеча вежа зі слогової кістки... Не знати мирської суєти суєт, не поринати в повсякденну метушню – хіба це не мрія кожного талановитого митця?

– Згадувана ренесансна література – аж ніяк не «чисте» мистецтво. Вона поставала у зв'язках із певними потребами: відгукувалася на військові події, ушляхуєвала відомого діяча, розвінчувала посягання на віру й свободу. Та вже за часів Богдана Хмельницького на ниві ренесансного стилю забриніли барокові вітри. З'явилися твори, написані «просто так», тобто не з практичної, а із суто естетичної потреби. Лев Толстой якось у розмові зронив: «Якщо не знаєш життя, то пиши про щось інше». Пізніше саме «про щось інше» й заходилися писати модерністи. Прихильники примхливого чи й химерного бароко теж були своєрідними модерністами порівняно з попередниками, котрі обстоювали «практичність» художнього слова, його гармонійну простоту й прозорість.

– Детально аналізуючи різноманітні давні стилі у великій за обсягом, капітальній – тисячсторінковій! – праці «Художня література України» (К.: Видавничий центр «Просвіта», 2012), ви чомусь лише побіжно згадуєте ушляхуєванного Григорія Сковороду.

– Не зовсім побіжно, але... Павло Тичина назвав філософа «першим розумом нашим». І це справді так. А

ось Сковорода-поет був лише найвиразнішим представником перехідної епохи від бароко до романтизму. До речі, жодного твору Григорій Савич за життя не опублікував. Поширювалися тільки рукописні варіанти, деякі з них знали, зокрема, Іван Котляревський і Тарас Шевченко. Пригадаймо його примітний рядок: «... Та й списую Сковороду».

– Коли лунають ці імена, пригадується переконання Євгена Маланюка: «Як в нації вождя нема, // тоді вожді її – поети».

– Пам'ятаємо епоху Ярослава Мудрого, часи Данила Галицького, добу Богдана Хмельницького, період гетьмана Івана Мазепи... Після ліквідації 1775 року залишків автономії й ув'язнення останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського наша рідна земля втратила право мати своїх політичних діячів. Гетьманську роль стали виконувати письменники. Найперший серед них – Іван Котляревський, який започаткував нову українську літературу. Його «Енеїду» після поразки у війні 1812 року привіз до Франції Наполеон. А перекладачка поеми англійською мовою Тереза Робсонск навіть назвала її автора останнім гетьманом України. Вершинним світочем нової вітчизняної літератури й уособленням національної ідеї став Тарас Шевченко – перший геній нашого красного письменства.

Фото Миколи БІЛОКОПИТОВА.

День

27

березня

Міжнародний день театру

Свято було засноване 1961 року IX конгресом Міжнародного інституту театру (MIT). Діяльність цієї організації, відповідно до статуту, спрямована на «зміцнення миру і дружби між народами, на розширення творчого співробітництва всіх діячів світу».

В Україні перший стаціонарний театр відкрився у Львові 1795 року, в колишньому костелі єзуїтів. У Києві аналогічна подія відбулася 1806 року, в Одесі – 1809-го, у Полтаві – 1810-го. Становлення класичної української драматургії пов'язане з іменами Івана Котляревського, який очолив театр у Полтаві, та Григорія Квітки-Осно-в'яненка, основоположника художньої прози в новій українській літературі. У другій половині XIX століття в Україні поширився аматорський театральний рух. У гуртках розпочинали свою діяльність корифеї Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий. Заслуга в розвитку театру належить родині Тобілевичів, члени якої виступали під сценічними псевдонімами Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського і Панаса Саксаганського. Примою вітчизняного театру того часу була Марія Заньковецька.

Міжнародний день театру – свято майстрів сцени та мільйонів глядачів.

Н. І.